

կայ եղան նորա բոլոր ստորագրեցուցել հետեւանքներին:

Այսպիսով ուրեմն, Կաթողիկոսի և Կոստանթնուպոլիսի թեմաները յոյց են ապիտ: որ զպրօքներում աշակերտներն առանձնանալու համար ձեռք առած բոլոր խնամ միջոցները արգելադրու հետեւանք չեն կարող ունենալ: Միւս կողմից այդպիսի միջոցները անհրաժեշտ են մինչև անգամ արաբական չափ ոչ վառնգաւոր բայց տարափոխիկ Ֆոլիկուլեանի բորբոքման ժամանակ: Հասարակ Ֆոլիկուլոյը երբէք վառնգաւոր չի կարող լինել: այլ պէտք է ձեռք առնել բժշկական ամենահասարակ միջոցներ:

Տրախոման խնամ առանձնութիւն չի պահանջում: նրա առաջն առնելու համար հարկաւոր են մշտական վերահսկողութիւն և առանձին բժշկութիւն: Առաջ աչքի առաջ ունենալով սուր և Ֆոլիկուլեանի բորբոքման տարափոխիկ յատկութիւնը անհրաժեշտ է զպրօքներն վերայ առանձնապէս սխտեմատիկական բժշկական վերահսկողութիւն ունենալ: Եթէ զանազան պատճառներով այդպիսի վերահսկողութիւն կտրուի չէ: այդ դէպքում բժիշկը պարտաւոր է ուշ գործնել արախոմայով կամ Ֆոլիկուլեանի բորբոքումով կատկածելի հիւսնդ աշակերտին թողնել զպրօք միմիայն բժշկական ամենախնամ քննութիւնից յետոյ և ապա ենթարկել նոյն բժշկի մօտ կանանաւոր բժշկութեան:

Գ. Զ.

ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ԱՌԱՍՊԵՆՆԵՐԸ

Մ. ԽՈՐԵՆԱՅՈՒ

ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ՄԷՋ

(ՔՆՆԱԳԱՑՈՒԹԻՒՆ ԵՎ ՈՒՍՈՒԱԾՔ)

(Շարահանութիւն) *

Դ.

ՎԱՀԱԳՆԻ ԱՌԱՍՊԵՆԸ.

Վիշապ եւ ամպրոպային կոխ:—Առասպելաբանութեան միջ վիշապը փոթորկի պատուահոգի և փոթորկայից ամպի անձնա-

ւորումն է. հենց ինքը փոթորկը: պատահահոյմն ու ամպը մի շար ոգի սր սփորարար օձի կերպարանքով է ներկայանում: բայց և զանազան կերպարանքներ է ընդունում: Սուրա գէմ կուռւմ է նոյն օգերեղթի բարի անձնաւորութիւն ամպրոպային աստուածութիւն որը նոյնպէս զանազան կերպարանքներով է պատկերանում:

Ինչ է վիշապը հայոց մէջ: «Վիշապ» բառը որ ժողովրդի մէջ նաև «ուշապ» է արտասանուում: հաւանորէն իրանացիներից է անցել հայերին և պարսից ամպրոպային օձի Աժիի մոկկիրն է: Սուրբարեւ ամեն նշ որ հնում և այժմ հայոց մէջ պատմում է վիշապի մասին ներկայացնում է նորան իբրև փոթորկի ամպրոպի անձնաւորութիւն: Շատ բան հարկաւ մտնել է բայց բաւական է որ մեր գրողները համաձայնեց ուրիշ ազգերի գրողների հետ որ մեր վիշապի ամպրոպային բնաւորութիւնը պարզուի:

Ամենից առաջ բերնեք մի հատուած: որ հ. Ալիշան² վերագրում է Անանիա Շիրակացուն կամ մի շարիշ հին բնախօսի: «Երազս փոթորիկ հոգմոյ զոր ի բաջազանս և յառապելս վիշապ հանել տան: փոթորիկն հոգմ է որ ի յերկրէ ի վեր ելանէ: ուր վիհք ինչ հատեալ լինին ի քակ և ի խոռոչացեալ տեղեաց ինչ որ ի փող անկեալ ընդ երակս երկրի և ել ինչ գտեալ միաժողով ի վեր գիմեալ թանձրացեալ ամպով ահագին զրրիւնս ունէ: մինչև զմայրիս յարմատոց ի բաց հանել և զինչ գտանէ՝ ահագին ձայնիւ վերացուցանել և ընկնուս յերկիր և այս է զոր վիշապ հանել տան: Նոյն տեղում բերած է և վանական վարդապետից. «Եայլ և այլ կողմանց հոգմ շնչէ և ընդ իրար գիպի այն Փոթորիկ ասի թէ ոչ յաղթեն զիրար՝ ուրբին ընդ իրար և ի վեր ելանեն: արմարք զայն տեսեալ՝ վիշապ կարծեն կամ այլ ինչ: Նոյն գրքի մէջ եր. 153 բերած է «փոթորկի» մասին Սարկաւազ վարդապետից. «Առասպելական օտոթեանն ունկն դնել և

¹ H. Hübschmann, Armenische Grammatik I. hr. 247.

² Հին հայագիտ. hr. 66: Իմն:

հաւատալ մի՛ երբեք յանձն առնուցուս վիշապ զնա անուանողաց։

Այսպէս մեր Բաշագանքներին¹ և Եառասպելներին² մէջ վիշապը ներկայանում է պարզապէս իրրե փոթորկի պտուտաճողմի³ ինչպէս և փոթորկալից ամպին անձնաւորումն և միանգամայն իրրե փոթորկ ու պտուտաճողմ՝ «Թանձրացեալ ամպով» նման յունաց Տիւփոնին (Τυφών), որ նշանակում է պտուտաճողմն փոթորկի կայծակներով ու որոտմունքով և միանգամայն մի առասպելական էակ է օձանման՝ մի վիշապ, որ «Իւր հրեղէն շնով և ամպերի ծխով կամ շողով լցնում է երկինքը» և իրրե ամպրոպային վիշապ է ներկայանում։ Նա մերթ իրրե երկրի որդի է երևում մերթ երկնային դիցուհի Հերայի որդի... առաւելապէս սակայն երկրածին է, ինչպէս բոլոր ամպրոպային էակները՝ գիգանտներն ու վիշապներն ամբողջ սերունդը, որ երկնքի դէմ է ելնում զի երկնից, այսինքն հորիզոնի վրայ են բարձրանում նոքա ինչպէս զեռ ասում ենք, «փոթորկի է բարձրանում»։⁴

Այս գալարուող վիշապը՝ Տիւփոն, որից ծնունդ են առնում բոլոր չար հողմերը, Հեղիոդի Թէոգոնիայի մէջ նկարագրուած է իրրե հարիւրգլխանի օձ, որի աչքերից ու զլուխներից բոցեղէն ծառագայթներ են ելնում, հայեացքն այրում է կրակի պէս, հանում է զանազան հրաշալի ձայներ, մերթ կատաղած ցուլի նման բառաչում է խուլ, մերթ առիւծի նման մունչում, մերթ շների նման հաջում կամ սուր սուլուցներ հանում։⁵ Այսպէս և մեր վիշապը, իրրե փոթորկի կամ ամպի էակ, Նզնիկի մէջ «կեղծ» ի կեղծ է լինում (եր. 102) այսինքն զանազան կերպարանքներ է ընդունում, մի անգամ օձաձև է երևում, միւս անգամ մարգակերպ (եր. 106), երբեմն իրրե ուղա ու ջրի կամ այլ գրաստ, և երբեմն իրրե որսի եռեկի ընկած ձիաոր (եր. 107)։ Այլ և վիշապի մասին պատմում է Նզնիկ (եր. 103, 106) թէ կալերից ցորենը գողանում է և զրաստի վրայ բարձած կամ ինքը

գրաստ դարձած տանում է։ Նոյնը պատմում է շատ ազգերի զրոյցների մէջ վիշապի մասին, իրրե փոթորկի կամ ամպրոպի անձնաւորումի, կամ գերմանացոց մէջ արդի մասին, որ պտուտաճողմի անձնաւորումն է։⁶

Միջին դարերում արդէն վիշապի տեղ առանան է անցնում և «փոթորկի մէջ իշխող սատանայի պատկերացումը զեռ մնում է պտուտաճողմի վրայ կապուած»։⁷ շատ ազգերի մէջ, ի թիւս որոց և հայոց մէջ, քանի մեր ժողովուրդը պտուտաճողմն ու վիշապ հանելն այժմ կոչում է «սատանի քամի»։

Այնուհետև վիշապների մասին պատմւում է մեզնում թէ «զտոհմական անդէոց ծծեն»։⁸ կամ կովերի կաթը ծծում են, և թէ վիշապների բերանից թունաւոր շոգի է դուրս գալի, որ մնասում է անասուններին ու մարդոց։⁹ Այս գծերն ևս ուրիշ ազգերի մէջ փոթորկի վիշապի կամ պտուտաճողմի անձնաւորումի մասին են պատմում։¹⁰ ինչպէս և թէ մեր և թէ ուրիշ ազգերի զրոյցների մէջ վիշապների բնակուելը բարձր սարերի վրայ և քարայրերի մէջ առնուած է պտուտաճողմի երեւոթից և ամպերի յաւկու թիւնից։

Թողնում ենք վիշապի մասին պատմուած ուրիշ զրոյցները, որոնց մանրամասնութեան մէջ մանեւաւ տեղը չէ։ Բերածներից արդէն պարզ երևում է, որ վիշապը մեզնում ևս փոթորկի, պտուտաճողմի կամ փոթորկալից ամպի անձնաւորումն է։

Այդ առասպելներից մեզ համար արժէք ունի «վիշապ հանելը» կամ «վիշապի վերանալը երկրից երկինք» ինչպէս գրում է Վահրամ վարդապետ։¹¹ Դա ամպրոպային կախն

1. F. Schwartz. Poetische Naturanch. II. եր. 89:

2. Manhardt, der Baumkultus, եր. 69, 127, հս. նոյն. Antike Wald- und Feldkulte, եր. 94. Leistner, das Rätsel der Sphinx II. 275. 281.

3. F. Schwartz, Ursprung der Mythologie, եր. 30:

4. Այիւան, Հիմ Հաւասթ, եր. 194:

5. Հմեւ. եզնիկ, եր. 107:

6. Manhardt, German. Mythen. եր. 48. նոյն. Antike Wald- und Feldkulte, եր. 103. Schwarz, Poet. Naturansch. II. 164. նոյն. Ursprung der Mythologie 30. 31.

7. Այիւան, Հիմ Հաւասթ, եր. 172. «Յոյով ւար-

1. F. Schwartz, Ursprung der Mythologie, եր. 30:

2. նոյն, եր. 30 հս.:

է, Տեսանք, ինչպէս յունաց մէջ Տիւփոնն ու զիգատները երկրից փերանում են երկինք, նորա փերանում են յատկապէս ամպրոպային Զեւսի դէմ կռուելու, որ և իւր կայծակներով խորտակում է ու ցած գլորում նոցա: Գերմանների մէջ ևս Որոտը (donner) կամ թոռը հալածում է պտուտահողմի անձնաւորութիւնին՝ արողներին և ուրիշներին: Եւ Զեւսի կռիւը Տիւփոնի դէմ նոյն է՝ ինչ որ նորան համապատասխանող գերման զրոյցի մէջ թոռի թշնամութիւնը արողների դէմ: Որոտինը վաղգայրների (waldweiber), դեերի (Riesen) և ուրիշների դէմ: 2

Բայց ի՞նչ է այդ կռիւը—Վիշապը, պտուտահողմի կամ ամպրոպի շար անձնաւորումը, իւր ընկեր շար ոգիների հետ, իրրե հողմ՝ «խանձրացեալ ամպով» բարձրանում է, արեգական լուսոյ երեսը կտրում, կամ փոթորկի մէջ յարձակում է արեգական վրայ, որ իրրե աղջիկ է անձնաւորում և յափշտակում նորան: 3 կամ ուրիշ առասպելներով երկնային անձրևաբեր ամպերի, ջրերի առաջը կտրում է և վայր հոսելն արգելում է՝ անոնց առաջ ցամաք ամպերի լեռներ ու բուրգեր կանգնելով: Իսկ փոթորկի կամ ամպրոպի աստուածը, որ մի և նոյն օդերեղթի բարի անձնաւորումն է, ինչպէս հնդկաց մէջ Ինդրան, երբեմն և Ագնին, կայծակներով ու որոտմունքով, Մարուանների (հողմերի անձնաւորում աստուածներ) հետ կռուում է վիշապի և նորա շար ոգիների դէմ՝ խորտակում նորա բուրգերը կամ լեռները՝ սպանում նորան և ազատում արեգակն և կամ ջրերը վայր հոսեցնում:

Այսպէս և մեր ժողովրդական զրոյցների մէջ «մեծ վիշապը» հալածում է արեգակը, նա «շարոց» հետ փոթորկի ժամանակ երկինք է փերանում արեւը, որ իրրե աղջիկ է պատկերանում, կուլ տալու կամ նորա դէմ հակառակելու, որ մարդիկ նորա զոյս երեսը

չտեսնեն: Բայց Գարրիէլ հրեշտակը, ուրիշ հրեշտակների հետ եինում է նոցա դէմ և կռուում: Որոտն այդ կռուի ժխորն է, փայլակը Գարրիէլի թրի փայլքը, կայծակը նորանեալ և ծիածանը նորա աղեղը: Սոյն առասպելն ուրիշ ձևով պատմում է թէ թեաւոր վիշապը երբ մեծանում է, վտանգաւոր է դառնում: Բայց այդ ժամանակները նորան երկրից վեր են հանում փոթորկի ժամանակ, վիշապը կռում է նոցա հետ, հօւր շնչում և ջուր փչում երկրի վերայ, կռուից առաջանում է փոթորկի շառաչիւնը: Բայց հրեշտակները շարունակ ծեծելով վեր են հանում նորան, մինչև արեւի մօտ, որի կրակն այրում ու մոխիր է դարձնում նորան և մոխիրը թափում է երկրի վերայ, կամ երկնքի բարձրութիւնից թողնում են որ ընկնի գետին ու մանր մանր փշրուի: 2

Ծառ պարզ է, որ հրեղէն պատանի Գարրիէլ հրեշտակն իւր կայծակով և աղեղով՝ ամպրոպային կռուի մէջ փոխանակել է քրիստոնէութեան ժամանակ հեթանոսական ամպրոպային աստուծուն, հրեղէն պատանեակ Վահագնին, որի կռիւն ևս վիշապների դէմ իրրե այսպիսի ամպրոպային կռիւ է ըմբռնուած, քանի որ մի կողմից վիշապն ամպրոպի կամ փոթորկի անձնաւորումն է, իսկ միւս կողմից՝ Վահագն ամպրոպային աստուծու յատկութիւններ ունի երգի մէջ: Թէ իրօք այդպէս էլ եղել է, այսինքն Վահագնի կռիւը վիշապների դէմ մեր հին ու նոր ժողովրդական հաւատալիքի համեմատ ամպրոպային կռիւ է եղել, այդ ցոյց է տալի մեզ նաև նորա վիշապաբաղ մականունը:

Վիշապաբաղ:—Ի՞նչ է նշանակում Վահագնի այս մականորը, որ կայ Ագաթանգեղոսի մէջ: Անշուշտ, ոչ վիշապ ու քաղ (Drache—Bock), ինչպէս թարգմանում են կամ բացատրել են ուզում ոմանք: 4 քանի որ աւան-

դիկ տեսնալ են զի վիշապ վերանայր յերկր յերկնս:

1. Manhardt, Baumkultus, հր. 149.
2. Manhardt, Ant. Wald—und Feldkulte հր. 102:
3. N. Schwartz, Indogermanischer Volksglaube. հր. 112.

1. Հմմտ. Գրոց Բրոց, հր. 109. Ազգագրական քեր. II. հր. 220:

2. Հմմտ. Urnenförmige, Գրոց Բրոց, հր. 92. Ազգագրական քեր. I. հր. 351. Հմմտ. M. Abeghian, Der armenische Volksglaube, Leipzig, 1899. հր. 77—82.

4. Justi, Iranisches Namenbuch, Marburg, 1895. Անշուշտ Հին Հայաստան, հր. 153. 173:

քով ամպրոպի, պտուտահողմի և փոթորկալից ամպի անձնաւորումն է: Եւ ի՛նչ է յետներէն վիշապներուն երկինք քաշուելը» կամ «վիշապաքաղութիւնը» եթէ ոչ մի աստուծական արայայտութիւն միայն փոխանակ սովորական ասացուածի թէ, «ամպ ու շանգը վեր է քաղուում լեռների վերայ»:

Վահագն: Վերեթրագնա: — Վահագնի պաշտամունքի՝ իրանացիներից հայերին անցած լինելը և նորա անուան նոյն լինելը իրանական յաղթութեան աստուած Վերեթրագնայի անուան հետ՝ վաղուց ասացուցուած է: Արդ Վերեթրագնան բացատրում են թէ սկզբնապէս ամպրոպային աստուածութիւն է եղել: թէպէտեւ պարսից Վերեթրագնայի համար յիշատակուած չկայ վիշապների դէմ կռիւր, որ յատուկ է բոլոր ամպրոպային աստուածներին, «բայց և այնպէս նա ճշտիւ պահպանել է հին Վրտրահան [Վրտրա սպանող վիշապասպան] աստուածների բոլոր առասպելական և Ֆիզիկական գծերը»¹ և սկզբնապէս ամպրոպային աստուած է եղել Վերեթրագնան, որի անունն իսկ ինդրայի մակդիրն է՝ Վրտրահան, թոյլ ձեռով ձայնաւորներից առաջ՝ Վրտրագհնա: Արդ, քանի որ մեր Վահագնի անունն ու պաշտամունքն իրանացիներից է անցել հայերին, շատ պարզ է, որ անցումն եղած է իրանական Վերեթրագնայի նախնական ամպրոպային յատկութիւններով հանդերձ, որոնք և երևում են մեր Վահագնի մէջ:

Պարսից Վերեթրագնան, իբրեւ ամպրոպային աստուած, ներկայանում է բազմատեսակ կերպարանքներով. իբրեւ պինդ քամի, իբրեւ ցուլ, ծիւ ուղտ, տասնուհինգ տարեկան զեղեցիկ, փայլուն պատանեակ, այլ և իբրեւ թռչուն, վարազ, քաղ և տղամարդ: Նոյնպէս և Տիստիան, իրանական ամպրոպային աս-

տուածը, երևում է զեղեցիկ պատանեակի, արջառի և ծիւ կերպարանքով: Ինդրան երևում է յաճախ իբրեւ ցուլ: Յուլի կռիւր վիշապի հետ փոթորկի ժամանակ կայ և զերմանական առասպելաբանութեան մէջ,² թէ մեր հին հաւատքի մէջ ևս ամպրոպային աստուածը, զանազան կերպարանքներով երևեցած պիտի լինի, անհաւանական բան չէ. քանի որ ամպրոպային աստուածներն այդպէս են երևում, մանաւանդ որ մեր հին ու նոր հաւատալիքների մէջ գտնում ենք ամպրոպային էակների համար նոյն կերպարանքները: Ամպրոպային վիշապի իբրեւ ուղտ, ծիւղը կամ ձիւ, ջորի երևելը տեսած ենք, և թէ ինչպէս սրտացող էակը պատկերանում է իբրեւ քամի, կով, և որ զլիաւորն է, Եղնիկ (եր. 108) գրում է. «Եթէ քառնայցի ի վեր այնպիսի վիշապն, ոչ եթէ եղամբք ինչ անուանելովք՝ այլ ծածուկ զօրութեամբ իւրք»... որից պարզ երևում է, որ «վիշապ հանող» կամ «վիշապաքաղ» այսինքն վիշապ բարձրացնող էակը ներկայացել է և եղան կերպարանքով: Սակայն վիշապաքաղ Վահագնի համար յիշատակուած է միայն հրեղէն փայլուն պատանեակ կերպարանքը:

Վահագն, Հերակլէս: — Խորենացին երգի վերջի բովանդակութիւնից Վահագնի կռիւր վիշապների հետ և յաղթութիւնը բերելուց յետոյ՝ աւելացնում է. «Եւ կարի իմն նմանագոյնս զՀերակլէայ նահատակութեանցն նրմա երգէին»:² Այս հատուածի քերականական կազմութիւնը մեզ համար պարզ չէ: Հ. Ստեփանէն թարգմանում է. «Հերակլի քաղաքործութիւններին շատ նման գործեր էին երգում նորա մասին»:

Հերակլի նահատակութիւնները կամ առասպելները շատ բազմազան տարրերից են կազմուած, որոնցից շատերը զանազան ազգերի մէջ են գտնուում ի թիւս որոց և իրանացոց մէջ, իրանական կերեսասպայի (kerešaspa)

¹ P. de Lagarde, Armenische Studien, Göttingen. 1877. հր. 141. H. Hübschmann, Armen. Gramm. I. հր. 75. H. Gelzer, zur armen. Götterlehre հր. 104 հսն.:

² Pott, Etymologische Forschungen, II. 3. հր. 557. Spiegel, Iran. Alterth II. հր. 98:

³ Darmesteter, Ormazd et Ahriman, հր. 125.

⁴ Grassmann, wörterbuch zum Rigveda.

¹ E. H. Meyer, Germanische Mythologie հր. 97, 104.

² Մայր Արոտի գրադարանի Մ. Տ. № 1686. 1669, 1665, 1671, 1672. 616. հետեւիս ընթերցուածն ունիս. «Եւ կարի իմն նմանագոյնս զՀերակլէայ նահատակութիւնսն նմա երգէին»:

արարքները՝ օրինակի ահագին վիշապ Սրուար (Sruvar) օձին սպանելը, համեմատում են Հերակլի արարքների հետ,¹ և նոյն իսկ Տրիտայի փրկեապատ, Հերակլէս, Թոռ, Խնգրա և ուրիշները, իրրե կայծակի հերթներ կամ աստուածներ իրենց առասպելներով հաւաստում են իրար: ² Մաքս Միլլերն արդէն վաղուց ապացուցած է, որ Հերակլէսի արարքներից մէկը՝ որով նա սպանում է հսկայ Գիրիոնէսի արջառը (ամպերի հօտը) պահպանող շուներ, ոչ միայն նոյն Խնգրայի քաջագործութիւնն է, այլ նոյն իսկ շան անունը՝ Օրթոս ստուգարանօրէն նոյն է, ինչ որ Խնգրայի թշնամի Վարայ: ³

Արդ, եթէ Հերակլէս ներկայանում է իրրե կայծակի հերոս, շատ բնական է, որ հելլենիստական ժամանակներում երբ յունաց աղգեցութեան տակ տեղական աստուածները ոչ միայն հայերի, այլ և ուրիշների մէջ յունական աստուածների հետ նոյնանում էին և յունական անուններով կոչուում: մեր Վահագն հաւասար դասուելը Հերակլին ինչպէս և եղել է իրօք: Այդ գէպքը միակը չէ պատմութեան մէջ. համանման մտածութեամբ և գերմանական ամպրոպային աստուած Թոռ կամ Դոնար հռոմայական աղգեցութեան տակ նոյնացել է Հերկուլէսի հետ ⁴:

Պ. Խալաթեանը գրում է. Վահագնի աւետական վերթթրագնայի և նորա նահատակութեանց մասին գրողները, հին հայոց աշխարհայեցողութեամբ, պէտք է իւրատեսակ անկասկած, իրանական երանգ (Koront) ունենային, ուստի և պէտք է նշանաւոր կերպով տարբերուէին յունական առասպելներից Հերակլի մասին. բայց այս երկու աստուածներ իրարմէն աշխատեցնելով զրազան մերձեցման իրողութիւնից էլ հենց բոլորովին քմահաճոյ եզրակացութիւն է անում հայ պատմագիրը: ⁵ այսինքն Վահագնին վերա-

գրում է իրենից Հերակլի նահատակութեանց նման բաներ: Պ. Խալաթեանի պատճառարանութիւնը, սակայն սխիշ չէ ապացուցանում: հայոց Վահագնի մասին առասպելների խրանական երանգ, ունենալը կամ չունենալը բնաւ չէ խանգարում, որ նա ունենար Հերակլի նահատակութեանց նման արարքներ: Առաքելաբանական զիտութեան այժմեան գրութիւն ժամանակ, երբ իրարուց տեղով ու ժամանակով հեռու աղգերի առասպելների ու հաւատալիքների մէջ այնքան շատ և ամբողջական նմանութիւններ են գտնում, երբ եզրկատական առասպելները սլաւոնների մէջ, հին հնդկական գրողներն իսլանդացոց մէջ են գտնում և նոյն իսկ Հերակլի առասպելներն ուրիշների հետ և իրանացոց մէջ, — միթէ անհարկն բան է, որ հայոց մէջ ևս Հերակլի արարքների նման բաներ պատմուած լինէին մի աստուծու մասին, որ նոյն իսկ նոյնացել է Հերակլի հետ:

Եթէ այդ նմանութիւնը չէ եղած, հայա ինչով պէտք է բացատրել Վահագնի նոյնացումը Հերակլի հետ: Պ. Խալաթեանը խաբուսիկ բացատրութիւն է միայն տալի, այդ նոյնացումը կոչելով «արտաքին» միջոցաւ այդ նոյնացումները, որ հելլենիստական կամ հռոմայական ժամանակներում եղել են զանազան աղգերի մէջ, լոկ արտաքին ու պատահական չեն և ոչ էլ միշտ «գրական» մերձեցում: այլ որևէ ներքին նմանութեան վրայ հիմնուած: Ինչու Միհր, Տիւր կամ Արամազ չեն նոյնացել Հերակլի հետ, այլ միայն Վահագն: Միթէ, արտաքին և պատահական է որ Արամազդ Դիոսի հետ, Միհր Հեփեսոսի հետ, Անահիտ Արտեմիսի հետ, Աստղիկ Ափրոդիտէի հետ և Տիւր Ապոլոնի հետ են նոյնացել, թէ՛ որևէ ներքին նմանութիւն կայ այդ աստուածների մէջ: Նմանութիւններն անշուշտ կան և այդ նոյնացումներն աւելի բան էլ են ցոյց տալի. «Այս կատարելապէս հաստատուն և մասամբ քիչ յարմարող (համեմատեցեք Միհր — Հեփեսոս համապատասխանութիւնը եզրակացնել է տալի, որ վաղուց ի վեր գործածութեան մէջ էր այն և թէ մատնանալըներն ժողովր-

¹ Spiegel, Eran. Alterth. I. 561 հս.:

² E. H. Meyer, Indogerman. Mythologie II. հր. 552 հս.:

³ Kuhns Zeitschr. f. ugl. Sprachforschung V. 150:

⁴ Mannhardt, Germ. Mythen. հր. 235:

E. N. Meyer, Germ. Mythologie, հր. 202.

⁵ Халат. Арм. Эпосъ հր. 204.

դի մէջ իշխող սովորութիւնից են փոխ առած այն: Կարծում ենք պ. Գեղցերի այս նկատողութիւնը ճիշտ է: և եթէ նա Միհր— Հեփեստոս «բիշ յարմար» է համարում հայոց Միհրի բնութեանը լաւ ծանօթ չլինելու պատճառով է այդ:

Թէ վահագնի մասին: րացի վիշապների գէմ կոչից: և ուրիշ նահատակութիւններ են պատմուել: անհաստատի չէ այդ: քանի որ արդէն աւանդուած կայ մէկը՝ Բարշափ յարգը գոգանալը: որից և Յարգգողի ճանապարհն է գոյացել: որով անցել է վահագն: Եւ միթէ Կաթին ծրի ծագումը յունաց մէջ էլ: ի՞նչպէս և ուրիշ ձևով: Հերակլի մանկութեան հետ չէ՞ կապուած: և դա այն ճանապարհը չէ՞ որով Հերակլ անցնում է Գիբրիոնի արջաւոր յափշտակած:

Պ. Խալաթեանը բաւական չէ որ Խորենացու վղին կապում է: Թէ իբրեւ նա աւսում է թէ վահագնի մասին երգը մի «վէպի» հատուած է: այլ և առարկում է: հարցնելով այսպէս: «կարելի՞ բան է: որ խորենացու նման մի մատենագիր ձեռին ունենար մի ընդարձակ ժողովրդական վէպ: ամբողջ վիպասանութիւն (цѣлая эпопея), հոյակապ քերթուած (грандіозную поэмю) վահագնի մասին: և որքան կարելի է լրակատար շօթաւոր նորանից» այսինքն շատ բան մէջ չբերէր: այդ «վէպից» իւր պատմութեան մէջ: Եւ շատապում է: պատասխանել: «Անյայտնի է: որ ոչ»: Արդարեւ շատ ճարտասանօրէն է առարկած պ. Խալաթեանը և մանաւանդ աւելի ճարտասանօրէն նկարագրած է: Թէ ինչպէս պատմագիրը «ամեն յարմար միջոցից բռնում է» «իւր հայրենիքի պատմութիւնն աւելի փայլուն ու փառաւոր» դարձնելու համար: Բայց և այնպէս նորա այդ ամբողջ առարկութիւնը² մնում է լոկ իբրեւ ճարտասանական ձև: քանի որ նա իրենից մի շինծու բան է ստեղծում ու վերագրում խորենացուն և ապա իւր ստեղծածը հերքում: «Ամբողջ վիպասանութիւն»: «Ընդարձակ ժողովրդական վէպ»: «հոյակապ քեր-

թուած»: և կամ նոյն իսկ էմինի կարծիքը թէ: «Այդ երգի մէջ իրենց պատշաճաւոր տեղն էին բռնում և հայոց պանթէոնի միւս աստուածները»: լոկ ենթադրութիւններ են և ընդունայն ենթադրութիւններ: իսկ պ. Խալաթեանի կողմից և միայն մի ճարտասանական ձև ունեցնել: որ պատահելը հնշտ լինի:

Խորենացին ուղիղ չէ գրում վահագնի «վէպի» մասին: ոչ էլ այդ «վէպի» «ընդարձակ»: «ամբողջ» ու հոյակապ (գրանդիոզ) եղած լինելու մասին: Միւր գիտցածը միայն այն է: որ վահագնի ծնունդն ու արտաքինը նկարագրում է մի երգի մէջ մի քանի տողով երևի: մի քանի տողով էլ նորա կռիւը վիշապների գէմ՝ նկարագրուած կը լինէր: Այդպիսի փոքրիկ երգեր էլ կարող էին և նորա միւս նահատակութեանց մասին եղած լինել:

Բայց ինչո՞ւ «աւելի լրակատար» չէ օգտուում պատմագիրն այդ երգերից: Անոր համար արդեօք: որ սուտ է նորա գրածն: Թէ չէ ուղեցել: Եթէ սուտ է: միթէ զժուար է Հերակլի նահատակութեանց մի երկու դէպքի բովանդակութիւն յօրինելը «ճարպիկ» Խորենացու համար: որին այդպիսի ընդունակութիւն: և այն՝ ամենայն հանճարեղութեամբ վերագրում է պ. Խալաթեանը: — Շատ հասկանալի է: Թէ ինչո՞ւ պատմագիրն այդ երգերը մէջ չէ բերում: Որովհետեւ նա պատմութիւն է գրում և ոչ թէ առասպելաբանութիւն: իսկ մենք դիտենք թէ մեր պատմագիրը իրպիսի արհամարհանքով է վերաբերում առասպելներին և յատկապէս անոնց: որ գերբնական բաներ ունին իրենց մէջ: վահագնի մասին բերածը: խորենացու հայեացքով առասպելի վրայ ոչ միայն քիչ չէ: այլ և շատ է: Ամփոփենք մեր եզրակացութիւնը վահագնի և նորա երգի մասին:

վահագն ըստ ամենայնի ամպրոպային կայծակի աստուած է: համապատասխան Ինդրային: կայծակի աստուած Ագնիին: գերմանական Թորին: պարսից Վերեթրաֆնային: Տիստրիային և ին:

1. H. Gelzer, Zur armen. Götterlehre, hr. 187.

2. Халат. Арм. Эпосъ, hr. 203.

1. Ինքին՝ Մ. Խորենացին ևս Բայց ճիշտ վիպերը: hr. 38.

Վահագն իրրե ամպրոպային աստուած ծնունդ է երկնքի ու երկրի, երկնային ծիրանի [ամպերի] ծովի և երկնային բոյսերի՝ յատկապէս կարմիր եղեգնի, որ [ամպերի] ծովի մէջ բոցավառոււմ է, կայծակի աստուած Վահագնի ծննդեան ժամանակ, իրրե ամպրոպի աստուած՝ հրամազ, բոցամիրուք արեգակնաշեայ պատանեակ է:

Իրրե ամպրոպի աստուած ծնունդուն պէս վազոււմ է վիշապի կամ վիշապների գէմ կռուելու: Նորա ծնունդն ու արտաքին ամբողջապէս բնական օգերեւոյթից են վերցրած: Կռիւն ևս օգերեւոյթի ամպրոպային կռիւն է: Քանի որ նորա թշնամի վիշապն ամպրոպային օգերեւոյթի անձնաւորումն է: Նոյնն հաստատոււմ է և «վիշապաքաղ» մակդիրով, որ ցոյց է տալի թէ Վահագնի կռիւր վիշապների գէմ մեր ժողովրդի մէջ հին և նոր ժամանակներում յայտնի «վիշապ հանելի» է: Իրրե ամպրոպի աստուած նա «քաջ» մակդիրն է կրում: և քաջութիւն շնորհում: Քանի որ ամպրոպային աստուածներն, ինչպէս ինդրան ամենազօրն են, ուժեղ ու քաջ: Ինչպէս նորա պաշտամունքն ու անունը իրանացիներից է անցել հայերին: Այսպէս և նորա ամպրոպային յատկութիւնը, քանի որ իրանական Վերեթրազնայ Վահագն սկզբնապէս ամպրոպային աստուած է եղել: Նա իրրե ամպրոպի աստուած նոյնացել է հելլենիստական ժամանակներում Հերակլէսի հետ, այլ և մերձեցել է Ապոլոնին: Քանի որ վերջինս էլ ամպրոպային յատկութիւններ ունի, կամ թէ մեր Վահագնի մէջ ևս տեսել են արեգական երեւոյթի, զի ամպրոպի և արեգական երեւոյթների անձնաւորումները, բնութեան մէջ եղած նմանութեան պատճառով, շատ ազգերի առասպելների մէջ իրար փոխանակում են կամ իրար տեղ անցնում:

Վահագնի երգը, որ բովանդակում է այս հին առասպելական ըմբռնումն ամպրոպի աստուածութեան մասին, հայոց հնագոյն ժողովրդական երգերից մէկն է, թէպէտև ոչ ժամանակ գրի առնուած:

(Երգումնակէլէ)

Մ. ԱՅԵԶԵԱՆ

ԱՅԼ ԵՒ ԱՅԼԷ

Կրակը ջրի տակ. — Ամէն վառուող իր մի որոշ քանակութեամբ թթուածին է պահանջում, և որովհետև առհասարակ ընդհանուրի հասկացողութիւնը թթուածնի մասին կապուած է մեղ շրջապատող օդի հետ, այդ պատճառով էլ շատ շատերի համար, անշուշտ, օտարոտի կերեւայ եթէ անելու լինինք, թէ ջրի մէջն ևս կարելի է կրակ վառել, Սակայն գաղանկքն այս է. քիմիական մի քանի միաւորութիւններ այրուելիս իրենց միջի թթուածնից ազատոււմ են և, հետևաբար, այդ տեսակ նիւթերի համար միևնոյն բանն է, թէ ինչ միջավայրում են այրոււմ: Այս հասարակ փաստի վրայ է հիմնուած առաջիկայ հետաքրքիր փորձը: Ոչ շատ հաստ և ոչ էլ շատ բարակ ստուարաթիղթից (կարտոն) բաւականին երկար խողովակ են շինում ու նրա ազատ մասերը սոսնձով կպցնում են իրար հետ: Խողովակի ծայրից մէկը փակում են, իսկ միւսից ներս են լցնում 10 մաս բերտոցեան աղ, 9 մաս մանր ծեծած շաքար և 1 մաս ածուխ: Այս բոլոր նիւթերն իրար հետ լաւ խառնելուց յետոյ, պէտք է պինդ լցնել խողովակի մէջ, որպէս զի խառնուրդը մի անգամից չբռնկի: Յետոյ փակ կողմից մի ծանրութիւն կապելով, վառում են բաց կողմն ու ջուրն են ձգում: Մուտ գիշերները, այսպիսի փորձերի ժամանակ, կարելի է տեսնել ջրի տակը մանուշակագոյն կրակ, որի վառուելու տեղութիւնը կախուած կլինի խողովակի երկարութիւնից:

* *

Աղիւն օձի կիսածի համար ամենայն հակաբոյժն է. — Ինչպէս ամէն տեսակ օձերի, այնպէս և որոշող կենդանիներից մի քանիսի լեղին օձի թոյնի համար ամենազօրեղ միջոցն է: Գիտութիւնն այս գիւտը պարտական է Լեզնբուրգի համալսարանի ուսուցչապետ Ֆրագէրին: Թունաւոր օձերի վրայ իր կատարած երկարամեայ փորձերից յետոյ, նա յաջողաբար պարզարանեց հեռեկալը: Թունաւոր օձերի լեղին չէզոքացնում է նոյն լակ իրենց թոյնն զօրութիւնը: Ֆրագէրի փորձերի մէջ այնքան թոյնը, որը փորձի ենթարկուած կենդանու կաշու տակն է սրսկւում, կարող էր նոյն տեսակին պատկանող 1000 կենդանու թունաւորել: Բայց ոչ մի ազդեցութիւն չի ունենում, երբ լեղին դէմն է դրւում: Օձի թոյնը եթէ ներս ընդունուի, ոչընչացնում է ոչ թէ որովայնի հիւսկի շնորհիւ, այլ լեղիի և այն ոչ թէ ստամոքսի հապա աղիքների մէջ: Առաջ Ֆրագէրն ենթադրում էր, որ այդպիսի հակաթունաւոր յատկութիւններով օժտուած է միմիայն թունաւոր օձերի լեղին: Այդ պատճառով էլ իր փորձերի համար Ափրիկայի իժի, բոժոժուոր